

ПОНЯТТЯ СВОБОДИ ОСОБИСТОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

THE CONCEPT OF PERSONAL FREEDOM IN CIVIL LAW

Паславська Ю.В.,

*аспірантка кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова*

Стаття присвячена визначенню поняття свободи особистості та особливостей цієї категорії в цивільному праві. Проведено аналіз філософських і правових підходів до поняття свободи та категорії особистості. Проведено розмежування між поняттями «свобода» та «особистість». Встановлено, що «особа» є носієм юридичних прав та обов'язків, є учасником правовідносин, тоді як поняття «особистість» наділено більш психологічними та соціокультурними аспектами. Обґрунтовано, що новонароджена дитина не є особистістю. Розроблене власне визначення свободи особистості, під яким слід розуміти як вершину розвитку людини, яскраву рису її зрілості, її природний і невимушений стан, здатність свідомо вчиняти певні дії, які не суперечать законам і не шкодять іншим, для реалізації своїх цілей та інтересів у різних сферах свого життя, починаючи з духовної діяльності і закінчуючи виробничою. Проаналізовано, що свобода особистості виступає основним підґрунтям у конституційній сфері відносин, та свобода фізичної особи, її статус є природними й основоположними в системі цивільних правовідносин. Обґрунтовано, що особисті немайнові відносини тісно пов'язані з особистістю в цивільному праві та реалізуються, як правило, самостійно. На основі проведеного аналізу зроблено висновки щодо особливостей свободи особистості в цивільному праві. Зокрема, до особливостей віднесено такі: 1) належать усім фізичним особам незалежно від громадянства; 2) обмежуються лише у випадках, передбачених законом; 3) у випадках, передбачених законом, встановлено порядок їх набуття; 4) не включаються до складу спадщини; 5) встановлено заборону їх здійснення у випадках, передбачених законом; 6) застосовуються різні способи їх захисту; 7) не обмежуються строком позовної давності; 8) є невідчужуваним об'єктом інтелектуальної власності; 9) зміст і межі можуть визначатися за домовленістю суб'єктів права.

Ключові слова: свобода, особистість, особисті немайнові права, цивільне право, фізичні особи, межі здійснення.

The article deals with the definition of the concept of personal freedom and the characteristics of this category in civil law. Philosophical and legal approaches to the concept of freedom and personality category have been analyzed. A distinction has been drawn between the concepts of freedom and personality. It has been established that a "person" is a holder of legal rights and obligations and is a party to legal relations. While the concept of "personality" is endowed with more psychological and sociocultural aspects. It is justified that a newborn child is not a person. The developed own definition of personal freedom, which should be understood as the summit of human development, a bright feature of its maturity, its natural and relaxed state, the ability of the visio to perform certain actions that are not contrary to the laws and do not harm others, for the realization of their goals and interests in various spheres of their life, from spiritual activity to industrial activity. It has been analyzed that the freedom of the individual is the main ground in the constitutional sphere of relations, and the freedom of the individual, his status is natural and fundamental in the system of civil legal relations. It is justified that personal non-property relations are closely related to the person in civil law and are usually exercised independently. Based on the analysis, conclusions have been drawn on the characteristics of individual freedom in civil law. In particular, features include (1) all individuals, regardless of nationality; 2) restricted only in cases provided by law; 3) in cases provided for by law the procedure for their acquisition shall be established; 4) are not included in the inheritance; 5) prohibition of their implementation in cases provided for by law; 6) various methods of their protection are used; 7) are not limited to the statute of limitations; 8) is an inalienable object of intellectual property; 9) content and boundaries may be determined by agreement of subjects of law.

Key words: freedom, personality, personal non-property rights, civil law, physical persons, boundaries of implementation.

Постановка проблеми. Однією з умов життя розвиненого суспільства є турбота про блага кожної людини. Конституція України проголосила людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю та поставила її під захист держави (ст. 3) [5]. Серед них важливе місце посідають особисті немайнові блага, які забезпечують свободу особистості (ч. 1 ст. 270 ЦКУ) [16]. У Конституції України проголошується, що держава Україна є правовою державою (ст. 1) Головною ознакою правової держави є охорона та активний захист прав та охоронюваних законом інтересів людини (ч. 5 ст. 55) [5].

Сьогодні в Україні склалася така ситуація, коли особисті немайнові та майнові та права та інтереси потребують посиленої охорони, зокрема захисту. Це зумовлено формуванням нових економічних відносин, а також масовим вчиненням уже більше п'яти

років терористичних актів на сході та півдні України, що призвело до істотного збільшення кількості правопорушень у сфері цивільно-правових відносин. Така мета може бути, насамперед, досягнута за допомогою заходів цивільно-правової відповідальності, спрямованої на компенсацію моральної шкоди, а також застосування інших способів захисту.

Практика застосування норм Конституції та книги другої ЦК України не є стабільною та начебто одностайною. Водночас у правотворчості та правозастосуванні цих норм виникає та зберігається значна кількість проблем щодо розуміння свободи особистості та її ознак, меж здійснення людиною особистих немайнових прав, що забезпечують свободу особистості, а також їхню правову охорону. Така ситуація породжує необхідність дослідження поняття свободи особистості в цивільному праві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема свободи особистості та її правової охорони в юридичній літературі вивчалась у контексті проведення досліджень окремих видів особистих немайнових прав фізичної особи або окремих аспектів деліктних зобов'язань (С.А. Беляцкін, С.Б. Булеца, О.В. Гришук, С.Д. Гринько, І.М. Забара, О.М. Ердєлевський, М.М. Малєїна, М.С. Малєїн, Т.В. Лісніча, О.В. Крикун, Л.О. Корчевна, О.О. Кулініч, Н.В. Павловська, В.П. Паліюк, О.О. Посикалюк, В.Д. Примак, Р.О. Стефанчук, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, Я.М. Шевченко, М.Я. Шімінова, С.І. Шимон та інші). При цьому найбільш вагомим цивілістичним дослідженням є монографічна праця Р.О. Стефанчука, де розкрито поняття, зміст, систему, особливості здійснення та захисту особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві [11]. Однак поняття свободи особистості в цивільному праві як комплексне наукове дослідження ними не було проведено.

Метою статті є визначення поняття свободи особистості та особливостей цієї категорії в цивільному праві.

Виклад основного матеріалу. Є безліч підходів до інтерпретації сутності поняття «свобода», які відрізняються своїми складовими частинами, принциповим підходом та ознаками. При цьому цей феномен є предметом як філософського осмислення, так і правового.

Тому було б доцільно коротко з'ясувати погляди окремих філософів, щоб виокремити риси, притаманні цьому поняттю як філософській категорії.

У Короткому філософському словнику термін «свобода» визначено як одну з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами [6]. Тобто людина прирівнюється до Бога, і незалежно від обставин сама визначає свою поведінку. Свобода – характерна риса людини, її природний стан.

Колектив авторів юридичної енциклопедії за редакцією Ю.С. Шемшученка розрізняє свободу в широкому і у вузькому розуміннях. Наприклад, у широкому філософському розумінні свобода – це природний стан народу або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд, а у вузькому розумінні свобода – це суб'єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах [17, с. 441]. У цьому випадку мова йде не лише про природний стан людини, а також про можливість діяти довільно, але зважаючи на закон.

Таке ж філософське бачення ми спостерігаємо у напрацюваннях відомого науковця-теоретика права С.С. Алексєєва. На його думку, свобода посідає центральну ланку у філософії права. Свобода повинна бути властива кожній людині та дарувати їй життєве задоволення. Свобода як здатність або можливість вибору на власний розсуд діяти згідно зі своєю волею і своїм інтересом, а не за волею

та інтересом «іншого», тим більше – зовнішньої владної сили, політичної, державної [1, с. 81]. Великого значення у формуванні поняття свободи відомий фахівець надає саме цивільним законам. Автор зазначає, що вирішальну роль серед законів, поява яких була рівнозначна «прориву» в праві континентальної Європи, а потім і всього світу, зіграли цивільні закони. Це Французький цивільний кодекс 1804 року (Кодекс Наполеона) і Німецьке цивільне уложення 1886 року [1, с. 107]. Саме цих два документи, на думку автора, є відпрацьованими в регулюванні всіх відносин особистості, свободи зокрема. За його переконанням, саме цивільні закони є тими головними факторами, за допомогою яких ідеали свободи, вимоги демократичної та правової культури фактично реалізуються в повсякденному житті громадян, і, відповідно, з юридичного погляду забезпечується реальне формування сучасного вільного громадянина суспільства [1, с. 107–108]. Такий підхід вважаємо правильним. Слід зауважити, що людина має чітко усвідомлювати певні межі своєї свободи, тобто свобода має обмежуватися певними рамками. При цьому інтереси однієї людини в жодному разі не повинні нашкодити інтересам іншої людини.

Отже, як бачимо, у філософській доктрині переважає теорія природного права. Ми можемо зазначити, що в цьому випадку поняття свободи є природним станом людини, можливістю вчиняти нею певні дії незалежно від зовнішніх обставин. Утім, правильно стверджував австрійський психіатр Віктор Еміль Франкл: бути вільним – це лише негативний аспект феномена свободи. Позитивний аспект якого – бути відповідальним. Свобода може переродитись у просте свавілля, якщо не оцінюється з погляду відповідальності [14, с. 88]. Тобто свобода може керуватися не лише духовністю, природним станом чи можливістю діяти з власної волі та відповідно до власних інтересів чи потреб, але також повинна керуватися й правовими принципами. Тому відповідальність є важливим атрибутом свободи, адже без відповідальності свобода перетвориться у свавілля.

Охарактеризуємо розуміння змісту свободи крізь призму конституційно-правової думки. Демократичні зміни, які відбуваються сьогодні, зумовлюються необхідністю подальшого розкриття соціальної цінності свободи. Відповідно до ст. 23 Конституції України поняття свободи розкривається так: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» [5]. Отже, в конституційно-правовому аспекті поняття «свобода» означає право вибору поведінки щодо своєї особисті та обов'язки перед іншими. При цьому встановлюється межа здійснення такого права особою: «... не порушувати права і свободи інших людей». Тобто свобода розкривається через права, обов'язки та межі.

Представник конституційно-правової думки А.Ю. Олійник стверджує, що наявність свободи ґрунтується на конституційних засадах. Конституційна

свобода людини залежить від того, наскільки реально в демократичному суспільстві утверджується і забезпечується індивідуальна свобода, недоторканність і права людини [8, с. 73]. Подібні міркування висловлюють В.В. Кравченко [7] та Р.О. Стефанчук [13, с. 4].

Одним із перших досліджував поняття «свобода» як цивільно-правову категорію Р.О. Стефанчук. Він зазначає, що саме для цивільного права важливим є виокремлення поняття «особистої свободи», яка має належний правовий режим, а відповідно, гарантії розвитку та охорони [11, с. 364–365]. При цьому, на думку вченого, свобода має значення для цивільного права через ознаку особистості, тобто пов'язується з категорією особи. Він визначає «особисту свободу» як особисте немайнове благо фізичної особи, суть якого полягає у можливості вільно, на власний розсуд, із метою задоволення власного інтересу та переслідування особистої мети визначати свою поведінку та приймати рішення [11, с. 365]. Отже, автор акцентує увагу на таких основних ознаках особистої свободи, як самостійний вибір своєї поведінки, особистий інтерес та особисте немайнове благо.

Про особисту свободу згадує і О.О. Пунда. В його розумінні особиста свобода – це можливість безперешкодно, незалежно від будь-кого (необмежено, вільно) розпоряджатись собою, своїми діями і вчинками, своїм часом [10, с. 57]. На думку Г.В. Антипової, необхідною умовою для прогресивного розвитку держави є забезпечення особистої свободи громадян. Основою будь-якого прогресивного розвитку є особиста свобода [2, с. 46].

Отже, значущість особистої свободи активізується та набуває нового значення з розвитком суспільства і стає однією з найвищих цінностей людства.

Звертаючи увагу на викладене вище, можемо стверджувати, що є безліч різних підходів до інтерпретації поняття «свобода». У філософському аспекті свобода залежить від біологічних, природних потреб людини, незалежно від правового механізму, свобода є вродженою, природною рисою людини і навіть самим сенсом її життя. Свобода людини не повинна залежати від держави, людина є вільною у своїх думках і вчинках.

Натомість у правовому аспекті свобода має свої межі та відповідальність, ґрунтується на конституційних засадах і закріплюється в нормах права.

Наше завдання також полягає в дослідженні поняття й ознак «особистості». Слово особистість («personality») в англійській мові походить від латинського «persona». Спочатку це слово означало маски, які надівали актори під час театрального дійства в давньогрецькій драмі [13, с. 22].

Для більш правильного та змістовного розуміння поняття «особистості» слід звернутися до психологічних теорій його змісту. Наприклад, Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук зазначають, що особистість характеризується якісними та кількісними проявами психічних особливостей, які утворюють її індивідуальність [9, с. 102].

У філософській концепції поняття «особистість» характеризується як людина, як соціальна істота, діяльність якої обмежена соціальними правилами, але водночас є вільною у вчиненні певних дій для реалізації своїх життєвих потреб. Такої ж думки дотримувався Г.В.Ф. Гегель, який зазначав, що людина може бути наділена свободою лише за наявності певних соціальних умов. Тобто саме соціальне життя сприяло становленню і розвитку особистості [4, с. 533].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови особистість змальована як конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки та ін., індивідуальність, особа [3, с. 658]. Тобто особистість пов'язується з особою як окремим індивідумом.

Незважаючи на такий інтерес до поняття «особистості» в тлумачних енциклопедичних джерелах, слід зауважити, що в нормативно-правових актах це поняття майже не вживається. На таку прогалину в чинному законодавстві правильно вказує Р.О. Стефанчук [12, с. 31]. Отже, з огляду на вищезгадане, можемо зазначити, що «особа» є носієм юридичних прав та обов'язків, є учасником правовідносин, тоді як поняття «особистість» наділено більш психологічними та соціокультурними аспектами.

Інакше кажучи, на нашу думку, особистість не належить новонародженому. Хоча всі люди народжуються індивідуальними, особистостями вони стають лише внаслідок соціального досвіду. Саме свідоме відношення людини до соціокультурного середовища, яке несе в собі певні суспільні норми та цінності дає змогу людині набути особливого статусу – особистості. Особистість є тією самою фундаментальною категорією, яка є вершиною розвитку людини і яка безперечно впливає на історичні процеси та формування правової держави.

Тож, проаналізувавши наведені позиції щодо розуміння поняття «особистість», можемо виділити такі її ознаки, як: духовність, унікальність, свідомість, світогляд, соціальна активність, почуття власної гідності, відповідальність за свої дії та прийняті рішення, права та обов'язки, свобода, воля. З огляду на це маємо можливість сформулювати власне визначення особистості.

Отже, особистість – це комплекс особливих людських якостей, що здобуваються людиною в соціальному просторі внаслідок діяльності та спілкування та визначають її унікальність, свідомість, наділяють її почуттями власної гідності та відповідальності за свої дії та прийняті рішення.

Щодо співвідношення таких понять, як «свобода» та «особистість», слід зробити певні висновки. По-перше, для особистості свобода є невимушеною, природною потребою, а також яскравою рисою зрілості. По-друге, свобода є вибором своєї самореалізації та індивідуальної позиції. Відповідно до цих тверджень можна дати визначення комплексного поняття «свобода особистості» в юридичній площині: **свобода особистості** – це вершина розвитку людини, яскрава риса її зрілості, її природний

та невимушений стан, здатність свідомо вчиняти певні дії, які не суперечать законам і не шкодять іншим, для реалізації своїх цілей та інтересів у різних сферах життя, починаючи з духовної діяльності і закінчуючи виробничою.

Варто зауважити, що загальні принципи свободи особистості визнаються на конституційному рівні. Отже, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є основними цінностями, які закріплені в I, II, III розділах Конституції України. Забезпечення цих цінностей є вищим правовим порядком у державі. Свобода особистості виступає основним підґрунтям у конституційній сфері відносин.

Слід звернути увагу і на те, що свобода фізичної особи, її статус є природними та основоположними в системі цивільних правовідносин. Жодна правова держава не може існувати без особистих прав людини. Так, особисті немайнові відносини тісно пов'язані з особистістю в цивільному праві і реалізуються, як правило, самостійно. Якщо свобода особистості в конституційному аспекті володіє загальними ознаками, то в цивільному праві ця категорія набуває дещо спеціальних ознак.

Наприклад, Р.О. Стефанчук дійшов висновку про те, що особисті немайнові відносини як вид суспільних відносин, що складаються щодо закріплення за їхніми учасниками особистих немайнових благ, та їх використання і є первинними, самостійними і рівними в структурі предмета цивільного права, ґрунтуються на засадах юридичної рівності їхніх учасників, їх вільного волевиявлення, спрямовані на забезпечення приватного немайнового інтересу їхніх учасників, позбавлені майново-грошового змісту, а також характеризуються абсолютним характером [12, с. 79].

Зважаючи на розбудову України як правової держави та здійснення цілої низки реформ, проблема особистих немайнових прав є досить актуальною в сучасній цивілістиці.

Друга книга Цивільного кодексу України містить норми, присвячені особистим немайновим правам фізичних осіб. Саме Конституція України є юридичним фундаментом книги другої Цивільного кодексу України.

Так, у ст. 270 ЦК України насамперед виділяються особисті немайнові права, попередньо врегульовані в Конституції України: право на життя (ст. 27 Конституції України), право на охорону здоров'я (ст. 49 Конституції України), право на безпечне життя і здоров'я довілля (ст. 50 Конституції України), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України), право на недоторканність особистого і сімейного життя (ст. 32 Конституції України), право на повагу до гідності та честі (ст. 28 Конституції України), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України), право на недоторканність житла (ст. 30 Конституції України), право на вільний вибір місця проживання та на свободу пересування (ст. 33. Конституції України), право на свободу літературної, художньої, наукової

і технічної творчості (ст. 54. Конституції України) [15, с. 145].

Цивільні права, що забезпечують свободу особистості, володіють загальними ознаками, визначальними для особистих немайнових прав. Так, у ст. 269 ЦК України до ознак особистих немайнових прав віднесено такі: 1) належать кожній фізичній особі; 2) моментом виникнення є її народження чи інший юридичний факт, що вказаний в законі; 3) відсутність економічного змісту; 4) тісний зв'язок з фізичною особою; 5) неможливість відмови від цих прав, а також неможливість позбавлення цих прав; 6) володіння цими правами фізична особа здійснює довічно. Законодавчо закріплені ознаки були взяті за основу Р.О. Стефанчуком, який їх виклав так: 1) особистісність; 2) немайновість; 3) об'єктом цих прав виступає особисте немайнове чи інше нематеріальне благо; 4) цілеспрямованість на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних чи соціальних потреб [11, с. 266].

Висновки. Внаслідок проведеного аналізу змісту цивільного законодавства нами виділено такі спеціальні ознаки свободи особистості в цивільному праві:

1) Усі фізичні особи (громадяни України, іноземці та особи без громадянства) юридично рівні у здійсненні особистих немайнових прав, що забезпечують свободу особистості згідно з Книгою другої ЦК України.

2) Право на свободу особистості залежить від віку та стану здоров'я фізичної особи. Наприклад, в інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники (ч. 1 ст. 272 ЦКУ). Водночас фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право звернутися за наданням медичної допомоги та право на вибір лікаря (ч. 2 ст. 284 ЦКУ). Право бути донором залежить від умов їх здійснення. Повнолітня дієздатна фізична особа має право бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів і репродуктивних клітин (ч. 1 ст. 290 ЦКУ) Стерилізація, медичні, наукові та інші дослідження можуть проводитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою; штучне переривання вагітності, якщо воно не перевищує дванадцяти тижнів, може здійснюватися за бажанням жінки (ч. 3, 5, 6 ст. 281) [16].

3) Відповідно до ст. 274 ЦК України, право на свободу особистості може бути обмежено лише у випадках, передбачених Конституцією України, ЦК України та іншими законодавчими актами [16].

4) Для здійснення окремих особистих немайнових прав встановлюється порядок реалізації свободи особистості. Наприклад, право на свободу пересування фізичної особи визначено ст. 313 ЦК України [16].

5) У ЦК України встановлюється заборона щодо свободи здійснення окремих особистих немайнових прав. Наприклад, фізична особа може бути обмежена

у здійсненні права на пересування лише у випадках, встановлених законом (ч. 4 ст. 313 ЦКУ). Забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення життя (ч. 4 ст. 281 ЦКУ) [16].

6) Суб'єкти цивільного права можуть за домовленістю в договорі визначити зміст і межі здійснення свободи особистості.

7) За порушення права на свободу особистості застосовуються різні способи захисту, які становлять захід цивільно-правової відповідальності (відшкодування шкоди), а також іншу санкцію (захист честі, гідності, ділової репутації) (ч. 1 ст. 280, ч. 1 ст. 275 ЦКУ) [16].

8) Для захисту порушених особистих немайнових прав потерпілі особи не обмежені строком позовної давності, тому вони мають право в будь-який час звернутися до суду за захистом (п. 1 ч. 1 ст. 268 ЦКУ) [16].

9) Особисті немайнові права, пов'язані зі свободою особистості не входять до складу спадщини, оскільки вони нерозривно пов'язані з особою спадкодавця (п. 1 ч. 1 ст. 1219 ЦКУ) [16].

10) Особисті немайнові права, пов'язані зі свободою особистості, що становлять об'єкт інтелектуальної власності, не можуть відчужуватися, крім випадків, передбачених законом (п. 2 ч. 4 ст. 423 ЦКУ) [16].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев А.С. Философия права. Москва : Норма, 1998. 329 с.
2. Антипова Г.В. Система личных прав человека: конституционно-правовой аспект : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Москва, 2002.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В.Т. Бусела. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Философия права. Москва : Мысль, 1990. Т. 13. 524 с.
5. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
6. Короткий словник філософських термінів. URL: <https://studfiles.net/preview/5650542>.
7. Кравченко В.В. Конституційне право України : навч. посібник. URL: <http://radnyk.info/pidrychnuku/konst/513-kravchenko.html>.
8. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : монографія. Київ : Алерта КНТ, 2008. 470 с.
9. Психологія : підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю.Л. Трофімова 2-е вид., стереотип. Київ : «ЛИБІДЬ», 2000. 558 с.
10. Пунда О.О. Право на свободу : монографія. Хмельницький, 2006. 248 с.
11. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту : монографія. Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2007. 626 с.
12. Стефанчук Р.О. Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві України : монографія. Харків : Хмельницький університет управління та права, 2006. 170 с.
13. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 608 с.
14. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / пер. с англ. и нем., общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
15. Цивільне право України. Академічний курс : підручник : 2-х т. ; за заг. ред. Я.М. Шевченко. Загальна частина. Київ : «Видавничий дім», 2003. Том 1. 145 с.
16. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
17. Юридична енциклопедія / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5. 733 с.